

KIRDAN KENTE GÖÇ VE TARIMSAL VERİMLİLİK: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

Yrd.Doç.Dr. Sibel CENGİZ
Muğla Üniversitesi, İ.İ.B.F,
İktisat Bölümü,
cengiz.sibel@gmail.com
Tel: ++902522111400

Doç.Dr. Cem Mehmet BAYDUR
Muğla Üniversitesi, İ.İ.B.F,
İktisat Bölümü,
cmbaydur@mu.edu.tr
Tel: ++902522111395

ÖZET

Bu çalışmada temelde Todaro'nun geliştirdiği kırdan kentte göçün nedeni olarak gösterilen verim farklılığı savı Türkiye ekonomisi için incelenmiştir. Kente yapılan yatırımlar ve kent olanakları kentteki işçilerin reel ücretlerini yükselttiğinden kırdan kalmamanın alternatif maliyeti artmaktadır. Kırdan kente göç hem kentlerdeki işsizliği hem de ekonomik ve sosyal problemleri arttırmaktadır. Geliştirilen göç ve verimlilik modeli yardımıyla 1988–2008 yılları arasında Türkiye'deki kırsal göç olgusu incelenmiştir. Çalışmada, tarımdaki verimliliğin göstergesi olan ücretlerle, verimliliği arttıran temel unsur tarımdaki yatırım harcamaları ve diğer değişkenlerin göç üzerindeki etkileri tahmin edilmiştir. İç ticaret haddindeki olumsuz gelişmenin yanısıra gerek yatırımların tarımsal istihdam üzerindeki etkisinin sınırlı olması, gerekse tarımsal ücretler artsa bile bu artışın çok düşük olmasından dolayı kırdan kente göçün devam edeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: Kırdan Kente Göç, Tarımsal Verimlilik, Göç Modeli

Migration From Rural to Urban and Agricultural Productivity: The Case of Turkey

ABSTRACT

This work mainly examines the Turkish economy within the framework of Todaro's production difference hypothesis that is stated as the main reason of rural-urban migration. As urban investments and opportunities increase the real wages in urban, the alternative cost of living in rural increases. Rural-urban migration not only increases the urban unemployment but also increases the urban economic and social problems. This work examines rural migration in Turkey between 1988-2008 in accordance with the Migration and Efficiency Model that is developed. Also, this work estimates how wages –the indicator of efficiency-, agricultural investments –the main factor that increases efficiency- and other variables affect migration. This paper concludes that rural-urban migration will go on because of the negative development of domestic trade rates adding to the limited effects of agriculture on employment and, where exists, very low increases in agricultural wages.

Keywords: Migration from Rural to Urban, Agricultural Productivity, Migration Model

* Bu çalışma 5-8 Kasım, 2009 tarihli 'AB-Türkiye: Sivil Toplum Diyaloğunun Çok Yönlü Geliştirilmesi' adlı uluslararası sempozyumda sunulmak üzere kabul edilmiştir.

1.Giriş

Ekonomik kalkınma ve göçe ilişkin literatürün büyük kısmı Lewis'ın kurduğu Fei ve Ranis'in geliştirdiği dual ekonomi düşüncesine dayanır. Modele göre ekonomi, kırsal tarım ve kentsel sanayiden oluşur. Göç de bu sektörler arasındaki gelir ve istihdam farklılığı sonucu ortaya çıkar. Çalışanların verimlilik düzeyinin daha yüksek olduğu ve pozitif yatırım fırsatlarının geleneksel tarım sektörüne göre daha yüksek olduğu sanayi sektöründe daha fazla işgücü talep edileceği ve bunun da kırdan-kente göçün temel nedeni olduğunu belirtmişlerdir (Lewis 1954:139-92; Fei ve Ranis, 1961:533-565). Bu modellere göre kırsal alanlar, kendilerini besleme konusunda aşırı nüfus baskısından dolayı yetersizdirler. İşgücü verimliliği, geçimlik düzeydeki üretim nedeniyle sıfıra yakın veya çok düşük olarak kabul edilir.

Todaro (1969:138-148) ve Harris ve Todaro (1970:126-38) kırdan kente göç olgusunu ekonomik değişkenlerde açıklamaktadır. Ona göre, göç eden kişinin gelecekte elde edeceği gelirin bugünkü değeri kırdan kente göçün belirleyicisi olmaktadır. Beklenen ücretin, modern kent sektöründe göçmenin iş bulma ihtimaliyle ağırlıklandırılan fiili sanayi ücretine eşit olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle, kırdan kente göç kentteki yüksek işsizlik düzeyiyle birlikte var olabilir. Gugler (1978), Fields (1979:21-32) ve Kelly ve Williamson (1984), Harris-Todaro, kentteki bir işin garantili olma olasılığını hesaplarken, yaşam maliyetleri bilgisini ve potansiyel göçmenin eğitim düzeyini modele dahil etmişlerdir. Corden ve Findlay'a (1975:59-78) göre, sermaye mobildir. Çalışanlar başka bir yere taşınırken, sermayenin verimliliği artar ve bunu da işgücü göçü takip eder.

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, gelişmekte olan ülkelerde kırdan kente göç eden göçmenler 15-30 yaş arasında, ortalama bir kırsal işçiden daha fazla eğitilmiş ve başlangıçtaki yerleşim ve ulaştırma maliyetlerini finanse edecek olanaklara ve bağlantılara sahip olanları kapsamaktadır Cadwell (1969), Byerlee (1974:543-566); Sabot (1979); Lipton, (1980:1-24). Byerlee (1974: 548), Afrika'da kırdan kente göç eden işgücünün diğer birçok ülkede olduğu gibi genç, akrabasının olduğu bölgeyi seçen, daha iyi eğitilmiş kesim olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada kırdan kente göç ile beraber, kırsal bölgelerin insan gücü, tarım sektörünün sürdürülebilir yapısını bozacak derecede kentlere kayabilmektedir. Ayrıca Byerlee (1974:549) kırdan kente göç eden kesime neden göç ettiği sorusuna en çok daha iyi gelir ve daha iyi çalışma şartları cevabının verildiğini vurgulamaktadır. Kırdan kente göçün yüksek olması sonucunda kentte yoksulluk ve işsizlik sorunuyla karşılaşan gelişmekte olan ülkelerin bu problemi ortadan kaldırmak için genel olarak üç farklı tipte politika uygulamasına gittikleri görülür. Birincisi, gölge fiyatlar yoluyla her iki sektörde emek girdileri arasındaki marjinal ikame oranlarını eşitleme yoluna giderler. İmalat sanayi işgücü piyasası sübvansiyon edildiğinde, kent ücreti kırsal ücret düzeyine göre düşer Harris-Todaro (1970); Sabot (1979). Bu politika, dolaylı olarak daha fazla işgücü arzını devam ettiren ve her iki sektördeki marjinal ürün oranlarını eşitleyen sübvansiyon düzeyine eşit olana kadar devam eder (Bhagwati ve Srinivasan 1974:502-508). Bu politikayı sürdürmek oldukça maliyetlidir. İkincisi kente göçen işgücüne kısıtlama getirmek çoğu gelişmekte olan ülkede uygulanmaktadır. Fakat bunun çok kısa zaman için pozitif

etkileri görülebilir Sabot (1979). Üstelik bu durum sivil özgürlükler sorununu da artırır. Son olarak, kentlerde kentsel işsizliği ve yoksulluğu azaltacak emek yoğun projeler uygulamasına gidilebilir. Bunu kırsal çalışanlar kentlerde daha fazla iş bulma imkanı var gibi yorumlarlar ve bu da kırdan kente göçü artırır Todaro (1994). Bu nedenle Stiglitz (1969), Todaro (1976), Byerlee (1974) ve Sabot, kırdan kente göçü azaltan en uygun politikanın kişi başına tarımsal geliri arttıracak politika olduğunu vurgularlar. Rhoda'da (1983;35) kırsal kesime yapılacak yatırımların, tarımdaki girdi kullanımındaki artışın ve kırsal kalkınma projelerinin tarım kesimindeki verimliliği artırarak göçü önleyici bir işlev üstlendiklerini belirtmişlerdir. Bu makalede tarımsal verimlilik ve kırdan kente göç arasındaki ilişki ekonometrik bir model yoluyla ve Türkiye örneğine uygulanarak geliştirilmeye çalışılacaktır. Çalışmada tarım sektöründe verimlilik artışının bu sektörde çalışanların gelirini arttıracığı ve bu gelir artışının da kırdan kente göçü azaltacağı ön sav olarak kabul edilmektedir. Todaro'dan faydalanarak kent ve kırdaki ücret makasının kent lehine açılması, çalışmada kırdan kente göçün en önemli nedeni olarak görülmektedir. Dolayısıyla kent ve kır arasındaki bu ücret makasının, tarımdaki verimlilik artışıyla daraltılabileceği ve böylelikle kırdan kente göçün azaltılabileceği 1988-2008 yılları arasını kapsayan dönemde Türkiye için test edilecektir. Çalışmanın birinci bölümünde Türkiye'de kırdan kente göçün gelişimine yer verilecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde tarım sektöründeki verimlilik ve kırdan kente göç arasındaki ilişkiyi ortaya koyan ekonometrik model Türkiye için test edilecektir. Sonuç kısmında elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

2. Türkiye'de kırdan kente göç

Kırdan kente göç, Türkiye'de yaşanan hızlı değişim sürecinin en temel göstergelerinden biridir. Bu anlamda göçe bir sonuç olarak bakılabilir. İlk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında toplam nüfusun %84'ü kırsal alanda yaşarken, 1950'lilerle birlikte hızlanan ekonomik ve toplumsal dönüşüm süreci kırdan kente göçü teşvik etmiş, 1950'de nüfusun ancak yüzde 19'u kentsel alanda yaşarken bu oran 1970'de yüzde 36'ya, 1990'da yüzde 56'ya ve 2006'da da yüzde 62.7'ye yükselmiştir. (Devlet Planlama Teşkilatı, 2008).

Türkiye'de 1950 ve 1960'lı yıllarda kırdan kente göç hareketi hızlanmıştır. Bu hızlanmanın nedeni olarak Türkiye'deki toplumsal oluşum içinde, tarımın makineleşmesi ve modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği rejiminin değişmesi, topraksızlaşma ya da toprakların belli ellerde toplanması, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gösterilebilir. Bu dönem köylülükten ve kırdan hızlı kopma dönemi olarak görülmektedir (İçduygu ve Sirkeci 1999: 250-251). R Doh (1984:49-61), 1970-1975 döneminde iç göçün nedenini kırsal nüfusun tarımdaki karlı olmayan işleri bırakmasına ve modern sektörün tercih edilmesine bağlamaktadır.

1990'lı ve 2000'li yıllar, 1980'li yıllardan beri yaşanan ekonomik dönüşüm sürecinin en bariz yaşandığı yıllar olmuştur. 24 Ocak 1980 kararlarıyla ekonomide piyasa mekanizmasının başat bir sistem haline gelmesi, 5 Nisan 1994 kararlarıyla iyice belirginleşmiş, 1930'lu yıllardan beri devam eden küçük üreticiyi desteklemeye yönelik olan tarımsal destekleme mekanizması sonlandırılmıştır. Türkiye'de tarım sektöründe küçük üreticilerin hâkimiyeti ve desteklemeden yoksun kalan bu küçük üreticilerin sürekli bir gelir sağlama beklentisiyle kentlere göç etmelerine yol açmıştır. 2001 yılında 'Güçlü Ekonomiye Geçiş' politikalarıyla tarımda fiyat desteklerinin kaldırılarak Türk

tarımının yapısına pek de uymayan doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi, Ziraat bankası gibi tarımsal destekleme bankasının da piyasa koşullarına bağlı olarak kredi vermeye başlaması, tarımda getirilerin düşmesine ve dalgalı bir seyir izlemesine neden olmuştur.

Türk tarımında yapısal problemlerin çokluğundan dolayı verimliliğin de yüksek olduğu söylenemez. Küçük üreticinin hakim olduğu bu sektörde, girdi fiyatlarının yüksek olması ve ürün fiyatlarının düşüklüğünün yanı sıra piyasa mekanizmasına geçiş süreciyle beraber özel sektör tarafından çok cazip görülmemeyen tarımsal yatırımların kamu tarafından da yapılmayışi, düşük gelir, düşük tasarruf, düşük yatırım ve düşük verimlilik sarmalını tarım kesimi için değiştirememiş ve tarım sektöründeki büyüme oranlarında da bir türlü istikrar yakalanamamıştır. Tarımsal üretimin doğa koşullarına son derece bağımlı olduğu ülkemizde, ekonominin toplamında azalan yatırım harcamalarının tarım aleyhine giderek azalması, tarımda verim düşüklüğünün en önemli nedenlerinden biri olduğu söylenebilir.

Herhangi bir tarımsal ürünün nihai fiyatını bileşenlerine ayırdığımızda, pazarlama zincirinde yer alan aktörlerin katma değer ve maliyet girdi unsurları olarak pazarlanan birim üründen aldıkları paylar ortaya çıkmış olur. Pazarlama zincirinde karşı karşıya gelen aktörleri doğrudan ilgilendiren fiyatların zaman içindeki seyri, bu aktörler arasındaki bölüşüm ilişkilerinin hangi doğrultuda, hangi aktörün lehine, hangi aktörün aleyhine ve ne kadar değiştiğini ortaya koyar. Bu anlamda iç ticaret hadleri bu ilişkiyi ortaya koyan iyi bir göstergedir. Çiftçinin eline geçen fiyatlardaki değişimler ile çiftçinin ödediği fiyat hareketleri arasındaki oranın göstergesi olarak ifade edilir. Dolayısıyla, pazarlanan birim ürün içinden çiftçinin/köylünün eline geçen gayri safi üretim değeri ile tarımsal olmayan üretim giderleri arasındaki marjda meydana gelen değişimleri iç ticaret hadleri temsil eder (Boratav, 2007:2). Türk tarımında 1994 yılındaki ekonomik kriz nedeniyle iç ticaret hadlerinde önemli düşüşler olmuştur. 1998 yılında iç ticaret hadleri yıllar boyunca aşılmayacak bir zirve noktasına ulaşmıştır. Bu oran 2000'li yıllarda da hiç aşılamamıştır. Tablo 1'de de görüldüğü üzere iç ticaret hadleri tarım ürünleri aleyhine bir gelişim göstermektedir. Zaman zaman tarım ürünlerinde olumlu fiyat gelişmeleri de olsa iç ticaret hadleri sanayi ürünleri lehine gelişmiştir. Dar anlamıyla tarım ve sanayi sektörü arasındaki bölüşüm hareketlerini gösteren iç ticaret hadleri için diğer sektörler arasındaki bölüşüm ilişkilerini de kapsayan ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır (Uysal, 2007).

Çıkan sonuçlar itibariyle Türkiye'de tarım ve sanayi sektöründen mali kesime kaynak aktarımının olduğunu sonucu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Türkiye'de hem tarım hem de sanayi sektörünü kapsayan reel sektörden mali sektöre doğru bir kaynak aktarımı söz konusudur. Çünkü 1990 ve 2000'li yıllarda Türkiye'de ortalama reel faiz oranları 1990'lı yıllarda %35 iken 2000'li yıllarda da bu oran ortalama %15 civarında seyretmiştir. Tarım ve sanayinin en iyi büyüme hızlarının %10'ların altında olduğu dikkate alındığında bu kadar yüksek reel faizler, tarım ve sanayiden kaynakların mali kesimine yönelmesine neden olmuştur (Agenor, 2000:100-115); (Baydur, 2000:250-260). Bunun yanında sanayi sektörü ürünlerinin tarım sektöründe girdi olarak kullanılması artan iç ticaret hadleri nedeniyle tarımda karlılığı azaltmıştır. Tarımsal yatırımlardaki azalma tarım sektörünün gelirini kısıtlayan bir başka faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de hızlanan kırdan kente göç hareketi, 1980’li yıllardan itibaren sanayi üretiminde istenilen artışın gerçekleşmemesi ve özelleştirme gibi unsurlarla kamuda çalışanların sayısında görülen azalmalar, kent işsizlerinin sayısını önemli ölçüde arttırmıştır. Kent işsizlerinin artması, kırdan kente gelen insanlara sanayi sektörü büyüme hızının düşük olması nedeniyle istihdam alanları yaratılamaması, ortaya çıkan müzmin işsizlik Türkiye ekonomisi için önemli bir maliyet kalemini oluşturmaktadır. 1988 ve 2000 yılları arasında kır ve kent işsizlik oranlarında ani bir sıçrama olmamasına rağmen, bu oran 2001-2002’de bir kırılmaya uğramış, işsizlik rakamları cinsiyet ve mekan temelinde artmıştır. Bu dönemde işsizlik kent erkekte %7.8’den %13.2’ye, kent kadında %12.9’dan %18.6’ya yükselmiştir. Aynı dönemde kır-erkek’teki işsizlik oranı %4.9’dan %7.3’e, kır-kadın’da %2.1’den %3.0’a yükselmiştir. Yine bir kriz yılı olan 2008 yılında kent işsizlik oranı %12.8 olmuş, işsizlik kent erkekte %11.6, kent kadında da %16.6 olarak gerçekleşmiştir. Buna karşın 2008 yılında kır işsizliğinde 2007 yılına göre azalma görülmüştür. Kır genelde işsizlik %7.2 iken, kır erkek işsizliği %8.7 ve kır kadın işsizliği %4.3’e düşmüştür (TUIK, 2009). Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarından biri olan işsizlik problemi ve bu problem giderek ağırlaşmaktadır. Tarımla istihdam etmenin küçük aile işletmelerinin baskın bir yapıda bulunduğu tarımsal yapıda tarımsal desteklemelerin üretimden bağımsız hale gelmesi kırdan kente göçü hızlandırmıştır.

1980’li yılların sonundan itibaren, tarımın istihdamdaki payı ve tarımda istihdam edilenlerin sayısı azalmaktadır. Tarımın 2001-2002 yıllarında kırsal bölgelerdeki toplam istihdam içindeki payı %75.2 iken, 2008 yılında bu oran %65.7 olarak gerçekleşmiştir. Literatürde kırsal kesimde tarımsal faaliyetlerin baskın ekonomik faaliyet ve istihdam alanı olması özelliğini aşamalı olarak yitirmesi özelliği olarak kabul edilen yapısal dönüşümü Türkiye gecikmeli olarak yaşayan bir ülke olmuştur.

Tarımdaki teknoloji kullanım düzeyini ve tarımda çalışanların bu teknolojiye uyumunu gösteren en önemli gösterge, alınan eğitim düzeyidir. Eğitim, tarımsal işgücü için belli bir kaliteyi yakalamakta önemli bir ölçüttür Griliches (1970). Türkiye’de son yıllarda hızla artan okur-yazarlık oranına rağmen, tarımda okuryazar olmayanların oranı %18 civarındadır. Aynı oran tarıma en yakın sektör olan inşaat sektöründe bile %3’ün altındadır. Tarımsal istihdamda %60 paya sahip kadınların üçte biri okul yüzü bile görmemiştir. Tarımda çalışanların eğitim düzeyinin oldukça düşük olması, söz konusu işgücü nüfusunun tarım dışı, katma değeri daha yüksek faaliyetlerde istihdam edilebilmelerinin önünde engel olarak görülmektedir Türktan (2006). Eğitim oranı düşük olsa da kırsal alanda eğitim göçü tetikleyen bir unsurdur. Eğitimli kesimin kırsal alanda çalışabileceği pek az iş olması, göçü etkileyen bir faktör olarak eğitimin de dikkate alınmasını gerektirmektedir.

Temelde göç ekonomik bir karardır. Dolayısıyla göç birey açısından değerlendirildiğinde bireylerin gelir beklentileri veya kırsal alternatif maliyeti kentte elde edilen veya edilecek ücretlerdir. Bu açıdan Tablo 1 e bakıldığında kentte elde edilen kazançların yani kira göre reel ücretlerin arttığı görülmektedir. Bu esasında yukarıda ele alınan değişik göç faktörlerinin kristalleşmiş bir hali olarak bakılabilir. Bu açıdan göç süreci ve verimlik arasındaki ilişkiler rahatlıkla modellenilebilir.

Tablo 1: Tarım sektörü ile ilgili bazı ekonomik ve sosyal göstergelerin gelişimi (1988-2008)

Yıllar	İç Ticaret Hadleri	Tarım sektörü Yatırımı/S anayi yatırımı (%)	Kırsaldaki istihdamın lise+meslek lisesi+üniversite eğitimi/kır nüfusu (%)	Tarımdaki büyüme/sa nayideki büyüme (%)	İmalat sanayi kişi başına düşen toplam aylık reel ücret	Reel asgari ücret	Tarımdaki reel gelir
1988	1,400722	0,36646	0,074	2,5806	115089,5	71412,38	2,703697
1989	0,831122	0,371622	0,097	-4	248491,7	130722,8	4,390045
1990	0,980276	0,276923	0,075689	0,813953	827465,7	184578	7,243671
1991	1,001992	0,301587	0,065737	-0,11111	1729990	338454,3	10,54291
1992	1	0,266304	0,076222	0,677966	2724045	614916,5	19,85005
1993	0,960905	0,277778	0,084388	-0,09756	4725087	1112028	33,33149
1994	0,98627	0,209184	0,074614	0,105263	6425529	1480620	63,06948
1995	0,9511	0,238938	0,091605	0,214876	11775259	2862617	125,6158
1996	0,89295	0,268519	0,098761	0,619718	20601130	6166906	265,9697
1997	0,886957	0,313187	0,104748	0,221154	40424168	12900664	434,3014
1998	0,742995	0,316667	0,10875	4,2	76645246	22067935	994,8587
1999	0,781864	0,262857	0,10691	1	1,58E+08	53948840	1454,599
2000	0,777547	0,252577	0,110714	0,65	2,65E+08	75073892	2101,987
2001	1,0199	0,271186	0,115222	-0,86667	5,8E+08	1E+08	2733,889
2002	0,994585	0,197479	0,133112	0,734043	4,97E+08	89515524	4401,582
2003	0,44898	0,148936	0,143995	-0,32051	7,36E+08	1,6E+08	5616,587
2004	0,051546	0,156627	0,150435	0,212766	9,32E+08	3,92E+08	7335,623
2005	0,305556	0,134796	0,182945	0,861538	1,08E+09	4,54E+08	8059,982
2006	0,972908	0,254618	0,189	0,168675	1E+09	4,83E+08	10607,38
2007	1,084723	0,283019	0,2	-1,18966	1,35E+09	5,01E+08	9189,992
2008	0,987211	0,261905	0,178	3,727273	0	5,71E+08	14702,64

Kaynak: TCMB, TÜİK, DPT elde edilen veriler tarafımızdan hesaplanmıştır.

3. Türkiye için bir model uygulaması

Çalışmada, P. D. Goldsmith, K. Gunjal ve B. Ndarishikanye'nin (2001:33-45) Senegal için yaptıkları çalışmadan alınarak geliştirilen bu ekonometrik model, iki ayrı eşitliğin birleşiminden meydana gelmektedir. Bunlardan birincisi makro göç eşitliği, ikincisi de tarımsal verimlilik eşitliğidir. Bu iki eşitliğin birleşimiyle amaçlanan, tarımda verimliliği artırmak yoluyla kırdan kente göçü azaltacak unsurları tespit edebilmektir. Bu nedenle kırdan kente olan göç modellenirken, zaman serilerinin kullanıldığı makro modellerden yararlanılacaktır. Modellenen göç davranışı, Levy ve Waycki (1972:407-415), Beals (1967:480-486) ve Sahota (1968: 218-245) makro yaklaşımla ele alınmıştır. Makro göç fonksiyonunun herhangi bir t döneminde bağımlı değişken (M), kırdan kente taşınanları veya göç edenleri göstermektedir. Bağımsız değişkenler, imalat sanayi ücret düzeyi (Y), tarımsal çıktı olarak tanımlanan gelir düzeyi (Y), nüfus düzeyi (P), işsizlik oranları (U) ve göçmenlerin yaş yapısına (G)'ye bölünmüştür. Alt simgeler A ve U, görece olarak kırsal ve kentsel alanları temsil eder.

$$M_t = f(Y_{At}, Y_{Ut}, P_{At}, P_{Ut}, G_t) \quad (1)$$

Tarımdaki verimlilik ile göç arasında bir ilişki kurulmak istenildiğinde tarımdaki verimliliği modellemek için veri üretmek gerekir. Tarımda verimliliği ölçmeye çalışan ampirik araştırmalarda da girdi ve çıktı arasındaki ilişkiyi ölçmek amacıyla Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan sık sık yararlanılmaktadır. Dillon ve Hardeker (1993), Block (1995:385-405) 1963 yılından 1988 yılına kadar olan bir zaman serisi kullanarak çalışan başına çıktıyı ölçmek için tek buğday birimi yaklaşımını kullanmıştır. Hayami ve Ruttan (1970:895-701), çok yıllık ortalamaları kullanarak, ülke içinde kişi başına düşen tarımsal verimlilik karşılaştırmalarını yöneten meta- üretim fonksiyonunu ele almışlardır. Girdiler, sermaye ve emek olarak sınıflandırılmıştır. Onlar tarımsal çıktı (Y_A) yı geleneksel sermaye girdilerinin bir fonksiyonu olarak ele almışlardır. Bunlar, arazi (A) ve hayvan varlığı (S) ve modern sermaye gidileri, kimyasal gübre (F) ve makine (Mc) dir. Ayrıca geleneksel emek girdisi de buna dahil edilmiştir. Buna göre; tarımsal işgücü (L) ve modern geleneksel olmayan işgücü girdisi de eğitimdir. Geleneksel olmayan girdiye ek olarak, yatırım sermayesi de (IK) (Schultz, 1964) dahil edilir. Alt yapı yatırımları kamu harcamaları, çiftçinin üretim planında dışsaldır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde tarımsal büyümeyle alakalıdır.

$$Y_{At} = f(A_t, L_t, F_t, M_c, S_t, E_t, IK) \quad (2)$$

Bununla birlikte, 1 ve 2. eşitlik modeli kapsar. Dolayısıyla verimlilik ve göç arasındaki ilişkileri açıklamak için aşağıdaki üç nolu denklemi yazabiliriz.

$$\ln M_t = \beta_0 + \beta_{YA} \ln Y_A + \beta_{YU} \ln Y_{Ut} + \beta_{PA} \ln P_{At} + \beta_{PU} \ln P_{Ut} + \beta_U \ln U_t + \beta_G \ln G_t + \varepsilon_2 \quad (3)$$

Buradaki modelde tarım sektöründeki verimlilik ile kentte imalat sanayinin verimliliği veya bir başka açıdan bakılırsa tarımdaki istihdam ile kentteki istihdam, tarımdaki reel ücret ile kentteki imalat sanayi reel ücretlerinde toplanabilir. Dolayısıyla tarımdaki verimlilik artışı tarımsal ücretleri yükselterek göçü azaltıcı bir oynayacaktır. Bunun yanında diğer girdiler verimlilik ve göçü etkileyeceğinden girdi süreci ile göç ve verim arasındaki ilişkiler (4) nolu denklem tarafından temsil edilmektedir. Tarımsal girdilerin kullanımındaki artış, kırdan kente göçü azaltıcı bir unsur olarak karşımıza çıkar. Bu açıdan tarımdaki diğer girdiler tarımdaki yatırım harcamalarındaki artış ile takip

edilebilecek bir değişkendir. Kentin kira göre ücret oranı azalıyorsa, tarımın yatırımlardan aldığı pay arttığı ölçüde göçün azalması beklendiğinden tarımsal yatırımlara göçün duyarlılığı göçün dolaylı tarımsal girdi esnekliği olarak açıklanabilir. Bu zincir süreci aşağıdaki gibi açıklanabilir:

$$M_t = f(WR_t); WR_t = g(Y_{At}, Y_{Ut}); Y_{At}, Y_{Ut} = h(X_{it}, X_{jt}) \quad (4)$$

WR, tarım ve sanayi sektörü arasındaki ücret oranıdır. x_i ve x_j tarımsal girdilerdir. F, g ve h fonksiyonlardır. Tüm diğer değişkenler yukarıda tanımlanmıştır. Bu ilişkiler zincir kuralından türetilir. Tarımda yatırım yapma sürecine bir karlılık meselesi olarak bakılırsa iç ticaret hadleri değişkenini de yukarıdaki denkleme dahil olması gerekmektedir. Bunun yanında tarımda verimlilik artışını etkileyen eğitim oranı da kontrol değişkeni olarak alınmıştır. (3) nolu eşitlik aşağıdaki gibi basit bir forma dönüştürülmüştür.

Tarımdaki İstihdam Oranı=C(1)+C(2)*İç Ticaret Haddi+C(3)*Tarımdaki Yatırım Oranı/Sanayi Yatırım Oranı+C(5)*Reel Ücret değişimi +C(6)* Kırsaldaki Lise+Yüksek Okullu Sayısı/Kırdaki Toplam İstihdam

Tablo 2: Kırdan kente göç

Dependent Variable: LTI				
LTI=C(1)+C(2)*LIT(-1)+C(3)*LTE(-1)+C(4)*LRAU(-1)+C(5)*LBUY(-1)+C(6)*LTSY				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	5.527436	2.729206	2.025291	0.0639
C(2)	-0.067141	0.238652	-0.281335	0.7829
C(3)	-1.373110	0.506954	-2.708550	0.0179
C(4)	-0.731650	0.212486	-3.443286	0.0044
C(5)	-0.221309	0.110308	-2.006293	0.0661
C(6)	1.798627	0.674464	2.666749	0.0194
R-squared	0.733738	Mean dependent var		4.276277
Adjusted R-squared	0.631330	S.D. dependent var		0.715566
S.E. of regression	0.434479	Akaike info criterion		1.422750
Sum squared resid	2.454033	Schwarz criterion		1.720994
Log likelihood	-7.516124	F-statistic		7.164825
Durbin-Watson stat	1.917811	Prob(F-statistic)		0.002012

Tablo 3: Durağanlık Testi

Değişkenler	ADF	Kritik Değer		
		% 1	%5	%10
LTİ	-3,564*	-4,619	-3,711	-3,270
LİT	-3,574*	-4,619	-3,711	-3,270
LTSY	-3,843*	-4,619	-3,711	-3,270
LTE	-4,332*	-4,619	-3,711	-3,270
LRAU	-3,317*	-4,619	-3,711	-3,270
LBUY	-4,200*	-4,619	-3,711	-3,270

*%10 anlamlılık düzeyinde modeldeki seriler durağandır.

Türkiye’de yukarıdaki eşitlik dikkate alınarak geliştirilen model 1988-2008 yılları için regresyona koşulmuştur. Tablo 3’e göre serilerin tamamı birinci dereceden durağan oldukları için düzeyden regresyona koşulmuştur. $LTİ=C(1)+C(2)*LİT+C(3)*LTE+C(4)*LRAU+C(5)*LBUY$ eşitliği regresyona koşularak DW değeri 5.54 bulunmuş ARCH LM testinde ise hata terimleri arasında istatistiki açıdan anlamlı ilişki bulunmuştur. Otokorelasyon problemi ya uygun bir değişken dışarıda bırakıldığından ya da model kurma ya da değişkenlerin gecikme uzunluğunu dikkate alınmadığından kaynaklanır. Bundan dolayı bağımsız değişkenler bir gecikme uzunluğu ile modele dahil edilmiştir. Bunun sonucu DW: 1.91 bulunmuştur. $DL < DW < DU$ olduğu için otokorelasyon tespit edilerek hipotezi red edilmiştir. Bunun yanında yapılan LM testi de ardışık bağımlılığın bulunmadığını göstermektedir. White testine göre de hata teriminin normal dağıldığını test edilmiştir. Test göre normal dağılmaktadır. Bunun yanında tahmin edilen denklem istatistiki açıdan anlamlıdır. Tahmin edilen denklemin F değeri 7.16 dır ki bu denklemin olmama olasılığı binde 2 dir. Denklemin ilişkiyi açıklama gücü %73’tür

Türkiye’de kırdan kente göç verilerine dair rakamlar, ancak nüfus sayımına bağlı olarak mevcut bulunmaktadır. Türkiye’de nüfus sayımı her yıl gerçekleştirilmemekte, belli bir yıl aralığında yapılmaktadır. Bu nedenle geliştirilen modelde bağımlı değişken olan kırdan kente göçü temsilen tarımdaki istihdam oranı ele alınmıştır. Tarımdaki istihdam oranı bir nevi kırdan kente göç serisini bize dolaylı da olsa verebilmektedir. Modelde açıklayıcı değişkenlerden biri olarak alınan iç ticaret hadleri, çiftçinin alabileceği girdi düzeyini dolaylı olarak tanımlamaktadır. Genel olarak, tarım ürünleri fiyat endeksinin sanayi ürünleri fiyat endeksine oranı iç ticaret hadleri olarak tanımlanmaktadır. Bu oranın tarım ürünleri endeksi lehine artışı, tarım sektöründe girdi kullanımının artması olarak yorumlanabilir. Sanayi malları olarak kabul edilen kimyasal gübre, makine ve mazot kullanımı, tarımsal üretimde verimliliği artırıcı en önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İç ticaret hadlerine çiftçinin eline geçen olarak da bakılabilir. Bu oran yükseldikçe tarımda çalışanların artması ön sav olarak kabul edilebilir. Ancak elde edilen sonuç istatistiki açıdan anlamlı değildir.

Tarımın sanayiye göre yatırımlarındaki göreceli artış tarımdaki istihdamı pozitif yönde etkilemektedir. Tarımsal yatırımların tarım istihdamını etkileme katsayısı istatistiki açıdan %1 düzeyinde anlamlıdır. Model logaritmik olduğundan tarımdaki yatırımların istihdamı etkileme katsayısı aynı zamanda yatırım-istihdam esneklik katsayısıdır. Bu katsayı 1’den büyüktür. Tarımdaki göreceli yatırımlardaki %1’lik artış istihdamı %1.79

oranında arttırmaktadır. Tarım sektörü emek yoğun bir sektördür. Ancak emeğin verimli olması için yatırımda gereklidir. Türkiye’de de tarım sektörüne yapılan yatırımların verimliliği artıran en önemli unsurlardan biri olduğu söylenebilir. Artan verimlilik tarımsal kazancı artıracığından istihdamı da artıracaktır. Bu da kırdan kente göçü azaltır. Dolayısıyla tarımda verimliliği yükseltecek yatırımlar istihdamı arttırmakta göçü engellemektedir. Ancak sektörlere Türkiye’de yatırımların dağılımına bakıldığında tarım sektörünün toplam kamu yatırımları içinde aldığı pay dramatik bir şekilde azalmıştır. Planlı dönemin başında tarımın toplam yatırımlardan aldığı pay %13 iken, 2008 yılında bu oran %5’e kadar düşmüştür. Dolayısıyla kırsal verimlilikteki azalma kırsal göçü de teşvik etmiştir.

Tarımdaki asgari reel ücret katsayısı istatistiki açıdan %1 düzeyinde anlamlıdır. C4 katsayısı logaritmik bir fonksiyon katsayısı olduğundan aynı zamanda ücret esneklik katsayısıdır. Ücretlerdeki %1’lik artış istihdamı %0.73 oranında azaltmaktadır. Bu sonuçta iktisat teorisine uygun bir sonuçtur. Türkiye’de reel ücretlerin zaman içinde düştüğü dikkate alındığında tarımdaki ücret azalışlarının istihdamı artırması modele göre beklenen sonuçtur. Ancak tarımdaki reel ücret düzeyinin düşüklüğü ve ücretsiz aile işçileri dikkate alındığında kırdaki reel ücretlerin artması ya da azalması istihdamı etkileme derecesi ücretlerin esneklik katsayısı 1’den küçük olduğu için sınırlıdır. Bunun nedeni göreceli olarak kırsal kesimdeki ücretler artsa bile, kent ücretleri göreceli olarak avantajlı olduğundan göç devam etmektedir. Türkiye’de kırdaki reel ücretler yükselse bile kente göre kırdaki reel ortalama gelir düzeyi yükselmediği sürece kırsal kesimde çalışanların durumuna Giffen malı gibi de bakılabilir.

Tarımda verimliliği arttıran kırsaldaki eğitim düzeyinin artması, aynı zamanda kırdan kente göçün önemli bir belirleyicisi haline gelmektedir. Tarımdaki eğitimli nüfus arttıkça tarımdaki verimliliğin ve istihdamın artması gerekirken Türkiye’de tam tersi bir sonuç çıkmaktadır. C3 katsayısı eğitim-istihdam esneklik katsayısıdır. İstatistiki açıdan da %1 güven düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Kırsal alanda eğitim alanların düzeyi %1 arttığında tarımsal istihdamda -%1.3 düzeyinde bir azalma olacaktır. Dolayısıyla tarımsal verimliliğin artmasına yol açan bilginin Türkiye’de kırdan kente göçü hızlandıran bir unsur olarak karşımıza çıkmasına yol açar. Bu da oldukça doğal bir sonuçtur. Eğitimli insanların kırdaki alternatif iş imkanları sınırlı olduğundan eğitim düzeyi arttıkça kırdan kente göç artmaktadır. Kontrol değişkeni olarak da Türkiye ekonomisi büyüme hızı modele dahil edilmiştir. Bunun nedeni büyüme hızının tarımsal girdi talebini belirlemesi dolayısıyla tarımsal istihdamı etkilemesidir. Büyüme hızındaki %1’lik artış tarımsal istihdamı %-0.22 oranında azaltmaktadır. Bu da sanayinin tarımsal girdi kullanım sürecinin yerli tarımsal girdilerden ziyade ithalata dönük girdilerle karşılandığı söylenebilir. Özellikle 1990’lı yıllarda TL’nin değerlenmesiyle beraber Türkiye önemli ölçüde tarımsal ürün ithal eder hale gelmiştir.

4.Sonuç

Bu makalenin temel savı, tarımsal verimlilik ve kırdan kente göç arasında anlamlı bir ilişki olduğunu öne sürmektedir. Tarımda verimliliği belirleyen bir çok değişken bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi tarım sektöründeki yatırımlardır. Yatırımların hem fiziksel hem de beşeri sermayeyle ilgili boyutu bulunmaktadır. Bu açıdan Türkiye’de 1988-2008 yılları arasında tarımdaki fiziksel ve beşeri sermaye yatırımlarının nasıl bir gelişme gösterdiği incelenmiştir. Temelde bu değişkenlerle tarımdaki istihdam arasındaki ilişki ele alınan dönem için tahmin edilmiştir. Tarımdaki

istihdamı etkileyen diğer değişkenler olarak da iç ticaret haddi, Türkiye'nin büyüme hızı ve tarım kesimindeki reel getiriler modele dahil edilmiştir. Yapılan tahmin sonucu tarımdaki istihdamı etkileyen en önemli değişkenin tarımın sanayiye göre göreceli yatırım düzeyinin büyüklüğünün olduğu söylenebilir. Tarımda göreceli olarak yatırımlar arttığında tarımsal istihdam artmakta bu da kırdan kente göçü engellemektedir. Tarımdaki yatırımların istihdam esneklik katsayısı 12 den büyük olduğu dikkate alındığında temelde kırdan kente göçün nedeni de ortaya çıkmaktadır. Tarımın toplam yatırımlar içindeki payı Planlı dönemin başında %13 düzeyindeyken 2008 yılında bu oran %5'lere kadar düşmüştür. Dolayısıyla kırdan kente verimlilik hızla azalmış bu da istihdamı olumsuz yönde etkileyerek göçü teşvik etmiştir. Bunun yanında tarımdaki verimliliği etkileyen diğer önemli değişkende beşeri sermayeyi temsil eden eğitim durumudur. Türkiye kırsal kesimde eğitim imkanları arttıkça yani kırdaki beşeri sermayenin niteliği yükseldikçe tarımdaki istihdam azaltmakta bu da kırdan kente göçü teşvik etmektedir. Eğitim insanların kırsal kesimde iş imkanları sınırlı olduğundan kente göç bir çok ülke de olduğu gibi Türkiye'de zorunlu bir sonuç olmaktadır. Yapılan tahminler sonucu reel ücretler iktisat teorisinin öngördüğü şekilde bulunmuştur. Kırsal reel ücretlerdeki düşme tarımdaki istihdamı arttırmaktadır. Ancak reel ücretlerdeki düşmenin istihdam üzerine etkisi ücretlerin esneklik katsayısı 1'den küçük olduğu için sınırlıdır. Çünkü tarımda son derece düşük olan reel ücretler daha da düşerse kıy ve kent reel ücret farkı açıldığından tarımda çalışmak cazibesini yitirecektir bu da göçü teşvik edecektir. Tarımdaki istihdamı açıklamada kullanılan diğer değişkenlerden biri olan Türkiye'nin büyüme hızına bakıldığında oldukça ilginç bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin büyüme hızındaki artış tarımsal istihdamı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu konuya getirilebilecek açıklama şu şekilde olabilir. Genelde ekonomi büyürken tarımsal girdi kullanımının artması ve dolayısıyla istihdamın artması beklenir. Ancak gerek 1990 gerekse 2000'li yıllarda izlenen para ve maliye politikası sonucu kurların değerlenmesi, tarımsal desteklerin azalması giderek artan ölçüde tarım ürünleri ithalatını arttırmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin büyümesinden Türk tarım kesimi sektörü değil, dışarıdaki tarım sektörünün yararlandığı söylenebilir. Teorik bölümün ışığında Todarayo göre, kıy ve kent arasındaki verim farklılığı göçü belirleyen temel motiftir. Bu açıdan yapılan ampirik inceleme Todaro hipotezini Türkiye içinde doğrulamaktadır. Önümüzdeki yıllarda Türkiye'de kırdan kente göçün giderek artacağı söylenebilir. Çünkü Türk tarımında verimliliği arttırmak oldukça zor görünmektedir. Parçalı toprak mülkiyeti, kredi sisteminin yetersizliği, bilgisizlik, sulama, gübreleme ve ilaçlama yetersizlikleri v.b yapısal sorunlar çözülmediği sürece kırdan kente göç devam edecektir. Bize göre Türkiye'de tarım kesiminin eline geçen getiri artsa bile tarımdaki istihdamın azalması tarımdaki kar beklentilerinin karamsarlığı veya tarım politikalarındaki belirsizliğe bağlı olarak tarımdaki yatırım düzeyinin sürekli azalmasına bağlanabilir. Tarımda yatırımlar istihdamı olumlu yönde etkilese bile bu yatırımların çoğu kamu yatırımdır. Dolayısıyla bu yatırımların zaman içinde giderek azalması tarımdaki verimlilik artışını sınırlayarak kırdan kente göçü artıracaktır. Sonuç olarak Türk tarımındaki yapısal problemler ve politikasızlık dikkate alındığında verim artışı sağlansa bile kırdan kente göçe engel olunamaz.

Kaynakça

Agenor, Pierre-Richard. (2000), *The Economics of Adjustment and Growth*, California: Academic Press

Baydur, Cem Mehmet (2000), Türkiye’de Kamu Borç Sokunun Artmasında Yüksek Reel Faizler ve Bankacılık Sektörü Rolü, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi*.

Beals, R.E., Levey, M.B., and Moses, L.N. (1967), ‘Rationality and Migration in Ghana’, *The Review of Econometrics and Statistics*, 49,4, pp. 480-86.

Bhagwati, J. N. and Srinivasan, T. N. (1974), ‘On Reanalyzing the Harris-Todaro Model: Policy Ranking in the Case of Sector-Specific Sticky Wages’, *The American Economics Review*, 64 3:502-08.

Boratav, K. (2007), ‘*Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi*’, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/BoratavHaz07.pdf, Erişim tarihi: 12.07.2008.

Byerlee, D. (1974), ‘Rural -Urban Migration in Africa: Theory, Policy and Research Implications’, *International Migration Review*, 8 3, pp.543-66.

Caldwell, J. C. *African Rural-Urban Migration: The Movement to Ghana's Towns*

Corden, W. M. and Findlay R. (1975), ‘Urban Unemployment Inter-sectorial Capital Mobility and Development Policy’, *Economica* (February 1975), pp. 59-78.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2008), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, Ankara: DPT

Dillon, J. L. Hardaker, J. B. (1993), ‘Farm Management Research for Small Farmer Development’, *FAO Farm Systems Management Series Vol. 6* Rome.

Doh, R. (1984), ‘Interprovincial Migration in Turkey and Its SocioEconomic Background: A Correlation Analysis’, *Nüfus Bilim Dergisi*, 6, pp. 49-61.

Eren,Aslan. (2007), *Türkiye Ekonomisi*, Muğla Üniversitesi Basımı.

Fei, J.C.H. Ranis G. (1961), ‘Theory of Economic Development’, *The American Economic Review*, pp. 533-565.

Fields, G. S. (1979), ‘Place-To-Place Migration: Some New Evidence’, *The Review of Econometrics and Statistics*, 61 (February) 1, pp. 21-32.

Goldsmith, P. D., K. Gunjal, and B. Ndarishikanye. (2004) Rural-Urban Migration and Agricultural Productivity: The Case of Senegal, *Agricultural Economics* 31, pp.33-45.

- Gugler, J. and Flanagan, W. G. (1978), 'Urbanization and Social Change in West Africa', Cambridge, New York, Cambridge University Press,
- Harris, J. R. and Todaro M. P. (1970), 'Migration, Unemployment and Development: A Two-sector Analysis', *The Amer. Econ. Review*, 60, 1, pp. 126-38.
- Hayami, Y and Ruttan V. (1970), 'Agricultural Productivity Differences among Countries', *American Economies Review*, 60, pp. 895-911.
- İçduyu, A. ve Sirkeci, İ. (1999), Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri, 75 *Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı.
- Kelly, A.C., Williamson, J.G. (1984), *What Drives Third World City Growth? A Dynamic General Equilibrium Approach*, The Princeton University Press, New York.
- Levy, M. and Wadycki, W. (1972), 'Lifetime Versus One-Year Migration in Venezuela', *Journal of Regional Sciences*, 12 (December 1972) 3, pp. 407-15.
- Lewis, W. A. (1954), 'Economic Development with Unlimited Supplies of Labour', *The Manchester School of Economie and Social Studies* 22 (May 1954), pp. 139-92.
- Lipton, M. (1980), 'Migration from Rural Areas of Poor Countries: The Impact on Rural Productivity and Income Distribution', *World Development* (8), pp. 1-24
- Goldsmith, Peter D., Gunjal, Kisan, Ndarishikanye, B. (2005), Rural-urban Migration and Agricultural Productivity: The Case of Senegal, *Agricultural Economics*, Volume 31 Issue 1, pp. 33 – 45
- Ranis, G. and Fei, J. C.H. UA (1961), Theory of Economic Development," *The American Economie Review Volume LI9* 4, pp.533-565.
- Sabot, R.H. (1979), *Economic Development and Urban Migration, Tanzania 1900-1971*, Clarendon Press Oxford
- Sahota G., (1968), An Economie Analysis of Internai Migration in Brazil, *Journal of Po/itica/ Economy*, 76 2:218-45.
- Schultz, T. W. (1964), *Transforrning Traditional Agriculture*, New Haven and London, Yale University Press.
- Todaro, M. (1969), 'A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries', *The American Economie Review* 59 1, pp.138-148.

Todaro, M. (1976), Migration and Economic Development, A Review of Theory, Evidence, Methodology and Research Priorities,- *Occasional Paper No 18*, Institute for Development Studies University of Nairobi.

Todaro, M. (1994), *Economic Development*, Longmann, New York.

Türktaş, G. (2006), *AB Uyum Sürecinde Kırsal Kesimde İstihdam Sorunu*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Avrupa Birliği Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB). İstatistik Göstergeler, www.tcmb.gov.tr

Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK). (2009), İstatistik Göstergeler, www.tuik.gov.tr

Uysal, Y. (2007), 'Türkiye'de Enflasyon: Sektörel Kaynakları ve İç ticaret Hadleri', *Finans Politik& Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44 Sayı:508.